

SVESNOST O SEBI - SAMOSVEST

Vladimir Desimirović

Institut za psihijatriju, KBC Zvezdara, Beograd

Rezime. Globalna svest posmatra se kao hijerarhijska organizacija u tri nivoa. Prvi nivo je budnost, drugi - svesnost i treći - samosvest. Prvi nivo je biološki preduslov adaptivnog ponašanja i bilo kojeg mentalnog procesa. Drugi nivo je kvalitet svesti, odnosno, znanje o sopstvenim intrapsihičkim procesima. Skiciran je supstrat moguće neuronske organizacije svesnosti. Treći nivo je samosvest, kao svesnost o sopstvenoj ličnosti. Ovo znanje razlikuje se od drugih oblika "obične" svesnosti utoliko što se odnosi na sopstvenu ličnost. Pa ipak, svesnost se na subjektivnom-introspektivnom planu može doživeti kao znanje par distance o sopstvenim mentalnim stanjima i procesima - o celini i detaljima te celine; uključujući procese i stanje svesnosti o samom sebi. Individua stiče znanje o svojoj samosvesti. Izgleda prirodno da se pretpostavi: prvi doživljaj svesnosti o svojoj samosvesti stvara početne uslove za pretvaranje reaktivnog bića u kontemplativno humano biće.

Pojavom svesti, u prirodi se dogodilo dramatično profinjenje ponašanja. Na nivou elementarne biologije (usklađivanja potreba i mogućnosti), stvoreni su uslovi za daleko efikasnije prilagođavanje u poređenju sa onim koje su nudili refleksi, taksija, automatizmi, instinktivno i nagonsko ponašanje.

Ali, desilo se još nešto. Najrazvijeniji stupanj svesti oformio se u čoveku, i tako je on postao voljno biće sa mogućnošću izbora u stanju svesnosti koje je obavezni pratilac svakog voljnog akta. Stekli su se uslovi da se čovekovo ponašanje opiše kao - svesno, voljno i inteligentno. Stvoreni su uslovi da čovek postane moralno i odgovorno biće, kadro da iskorači iz materijalnih okvira svog porekla koji ga sputavaju u razvoju.

TRI NIVOVA SVESTI

U medicinskoj i kliničkoj psihologiji i psihopatologiji razlikujemo dva osnovna značenja termina *svest*: (a) *budnost* (kvantitet svesti); i (b) *kvalitet svesti* kao specifični stav *znanja* [1,2] u odnosu na mentalne sadržaje i aktivnosti (tj. svesnost ili kvalitet svesti). Iz ovog drugog izvedeno je novo, treće značenje reči *svest*: to je pod-

oblik svesnosti, (c) *samosvest*. Samosvest je specifični stav *znanja* o samom sebi. To je poseban oblik svesnosti zato što se odnosi na samog sebe. I ne samo zbog toga.

Ustvari, možemo govoriti o tri nivoa svesti.

Prvi nivo je budnost i ona je za sisare elementarni biološki uslov života. Budnost je nespecifična spremnost centralnog nervnog sistema za registrovanje inputa koji će se moždanom obradom preobratiti u informacije. Budnost je preduslov za bilo kakvu psihičku aktivnost. Prema tome ona omogućava i kvalitet svesti - *svesnost (drugi nivo svesti)*, kao i poseban aspekt svesnosti - koji nazivamo *samosvešću (treći nivo svesti)*. Zbog posebnih karakteristika-dostignuća koja nam donosi samosvest, postoje opravdanja da se samosvest svrsta u *treći* i evoluciono hijerarhijski najviši nivo svesti. Mislim da je ovo opravdano po istom principu i isto onoliko koliko i izdvajanje inteligencije iz procesa mišljenja kao posebne psihičke funkcije.

Da je opravdana podela svesti na tri nivoa indirektno pokazuju i razlike u rutinskom ispitivanju svesti razložene na budnost i svesnost i nerutinsko testiranje samosvesti. Postoje realne razlike između ovih pojmova, a ne samo akademska koketerija.

Svest kao budnost testira se reakcijama subjekta na relativno proste verbalne naloge i druge stimulacije (najčešće na nivou refleksa).

Da li je očuvana *svest kao svesnost* prosuđuje se prema tri kriterijuma, odnosno, prema kvalitetu tri reakcije. Pretpostavljamo da je jedno biće bar u izvesnoj meri svesno - u stanju svesnosti (podrazumeva se da je istovremeno i budno) ako:

- (i) reaguje izvesnim stepenom inteligencije,
- (ii) reaguje emocionalno adekvatno, primereno situaciji, i
- (iii) može da nauči za sebe korisne reakcije.

U kliničkom radu, svest kao svesnost ispituje se kao četiri orijentacije: autopsihička, alopsihička, spacijalna i temporalna. U paleti ovih pitanja, identitet se tretira kao deo svesnosti, odnosno, u rutinskom radu samosvest se ne izdvaja iz kompleksa svesnosti. Potencijalna razlika se zanemaruje. I ne samo u rutini. Čak i pojedini istraživači svesti ne ulažu napor u pronalaženje razlika između svesnosti i samosvesti, pa se negde opisuje sve kao svest, a u drugim kao samosvest. Ili - budnost je svest, a samosvest je kvalitet svesti, i tako dalje. Najnepovoljnija je ona varijanta kad se pojmovi u jednom istom tekstu upotrebe alternativno i nediskriminativno. Ova slivanja pojmova bilo bi poželjno izbeći, što se u ovom tekstu i nastoji. Ali vratimo se ispitivanju.

Postojanje *samosvesti* utvrđuje se ispitivanjem telesnog identiteta pomoću testa ogledalom [3,4]. Za sada je to jedini pouzdani specifikum samosvesti. Jedino čovek prepoznaje mrlju na svom licu kao nešto što nije njegov deo, i pokušava da je ukloni. U vezi s ovim, neki od nas sigurno se sećaju jedne šale iz detinjstva, odnosno, šaljive

igre nagaravljenim kaleidoskopom. Prilikom okretanja, oko oka ostane veliki crni prsten koji se nikad nije dopao nijednoj žrtvi dobroćudne vragolije.

Na nivou svesnosti ili kvaliteta svesti, iskrsavaju znatne teškoće u pogledu razumevanja fenomena. I mada se ne može potpuno svesti na jednu psihičku funkciju, dobijamo bolje rezultate kad uočimo da je kvalitet svesti - svesnost osobito obeležena jednom elementarnom psihičkom funkcijom - *pamćenjem*. *Svesnost je znanje subjekta o sopstvenim intrapsihičkim procesima* koji se odnose na okolinu i, šta više, sopstvenu ličnost - kao reaktivno i kontemplativno biće. Ali tu već zakoračujemo u sferu samosvesti.

SAMOSVEST

U odnosu na prethodna dva, samosvest (autopsihička orijentacija) je za proučavanje još nepristupačniji aspekt svesti, iako je prihvaćeno njeno razlaganje na četiri komponente [5]. O tome smo već nešto rekli, ali ćemo ponoviti:

- (1) znanje o svom identitetu,
- (2) znanje o svom integritetu,
- (3) znanje o svojoj posebnosti u odnosu na druga bića i predmete,
- (4) i sve je to smešteno u koordinatni sistem prostor/vreme.

Pored osnovne teškoće - što ne možemo da odolimo svojoj radoznalosti i želimo svojom svesnošću da shvatimo svoju svesnost -teškoće u proučavanju ovog fenomena potiču još iz najmanje dva izvora. Oba izvora otvorila su sami istraživači svojim dovijanjem čiji je cilj da se nadoknade saznajni nedostaci. Prvi izvor je što tako složen, a subjektivan fenomen, izmiče objektivnoj strogosti posmatranja. Zbog toga se nad njim vrši razumsko nasilje svodeći ga na problem identiteta, i to telesnog. Drugi izvor je što se elementi iz sfere samosvesti (kognitivni, konativni) spontano izmeštaju među elemente iz sfere svesnosti (rastavljanje celine i podela na sfere - čovekovo je delo, takođe).

Zbog toga se do sada najspecifičniji test koji testira postojanje samosvesti odnosi na testiranje fizičkog identiteta, naravno - ako mozak nije transplantiran u neko drugo telo, što tehnički, srećom, još nije moguće izvesti.

NEURONSKA ORGANIZACIJA SAMOSVESTI ODNOSNO SVESNOSTI

Izgleda da neuronska organizacija samosvesti, bar u izvesnom obimu, zavisi od istih neuronskih struktura i procesa koji posreduju formiranje svesnosti, kvaliteta svesti (iako je i taj aspekt svesti teško rešiv na nivou savremene neuronauke). Danas po-

stoje izvesni podaci koji nam pokazuju da je svest kao svesnost, na nivou neuronske organizacije mozga, uslovljena stepenastom obradom nervnih impulsa [6-9], od prostijeg ka složenijem, sve do konačne formulacije informacije. Ova hijerarhijska organizacija nije samo evolucionog tipa, između evoluciono različitih struktura i funkcija mozga obuhvaćenih pojedinim regijama centralnog nervnog sistema. Ona postoji i u okvirima jedne iste cerebralne regije. Na primer u arei striati okcipitalnih režnjeva [9], tamo gde je lociran moždani korni analizator optičkih senzacija.

Svesne i voljne akcije prilagođavanja, adekvatne reakcije, zahtevaju učestvovanje pažnje (selektivnosti), kratkotrajnog pamćenja (povezivanje raznih sinhronih aktivnosti u centralnom nervnom sistemu (CNS)) i dugotrajnog pamćenja (prošla iskustva) u globalnom procesu koji leži u osnovi svesti. Iako je svesnost teško svesti samo na proces pamćenja, stanje *znanja* ipak je ključni fenomen koji definiše svesnost i njen specifični deo - samosvest.

Naučnici sa velikom verovatnoćom podozrevaju da su hipokamp [10-14] i entorinalna kora ključne strukture koje posreduju *znanje*, jer harmonično povezuju bogate rezultate obrada iz raznih moždanih regija hijerarhijski organizovanih, što je možda u vezi sa pamćenjem [15]. Navodim samo najelementarnije podatke. Tonična aktivnost hipokampa praćena je teta sinhronizacijom, a fazična korelira sa desinhronizacijom hipokampalne električne aktivnosti. Fazična desinhronizacija traje paralelno sa senzornom stimulacijom i gasi se kad i ona. Na osnovu toga rodila se pretpostavka da hipokamp ima centralnu ulogu u konsolidaciji svežih engrama (teta ritam) [13,14]. A da je tokom svoje fazične aktivnosti važan faktor u povezivanju raznorodnih karakteristika u celovito opažanje objekta. Obe hipokampalne aktivnosti mogu biti neuronska osnova kratkotrajnog pamćenja koje je neophodno za svesnost koja se pokazuje kao *znanje*.

Sinhronija je još jedan od pretpostavljenih preduslova formiranja magičnog *znanja*. Obilate povratne veze [16,17] među svim nivoima u kojima se odvija obrada informacija čine ogromnu oscilacionu mrežu ekscitaciono/inhibicijskih procesa koji su, nesumnjivo, uklopljeni u moždanu "računarsku" obradu.

Na kraju bih u slobodnijem razmatranju dopunio ono što je nagovešteno u tekstu "Biološke osnove svesti" u knjizi *Svest: naučni izazov 21. veka* [4].

NIVOI - OBLICI SAMOSVESTI: "NIŽI" I "VIŠI" ILI "ELEMENTARNA SAMOSVEST" I "SAMOSVEST O SAMOSVESTI"

Sušтина samosvesti uporno izmiče saznoj žudnji čoveka, što ga, verovatno, i čuva od zlih posledica intelektualne pohlepe.

Postoji deo samosvesti koji je *znanje* o sebi, ono što ispitujemo u klinici kao autopsihičku orijentaciju. Time raspolaže svaki čovek. Isto kao što ogromna većina ljudi raspolaže rečima, ne ulazeći u to kako ih upotrebljavaju. Zbog toga je ovo *ele-*

mentarna (ili primarna) samosvest. Uslovno shvaćena, kao da je "niža" na evolucionoj lestvici i potrebno je da se naglasi da "niža" nije oznaka njene nepotrebnosti ili manje vrednosti. U odnosu na "običnu" svesnost, svesnost o sebi je specifična samo zato što se odnosi na sopstvenu individualnost. Inače se proces ni malo ne razlikuje od svesnosti u odnosu na neki drugi sadržaj. Znači to je isto što i svesnost, ali se od nje razlikuje utoliko što se odnosi na sopstveno "Ja".

Pa ipak, ne sasvim retko, samosvest donosi jedan poseban kvalitet koji se može osetiti samo subjektivno. To je *doživljaj par distance*, ili *znanje par distance* [4] u odnosu na samog sebe (u celini, ili kao detalj). Osoba *zna da posmatra* svoj intrapsihički *posmatrački* proces. Ovo je odlika *razvijenijeg, višeg oblika samosvesti koja uključuje i znanje o sopstvenom stanju samosvesti*. Kao i svaki spontani proces, kad je spontan dolazi lako, a voljno ga prizvati skoro je nemoguće. Snažan doživljaj ove vrste, doživljaj obasjanja kroz *duhovni doživljaj par distance*, čak i sa neobičnim osećanjem prostorne razdaljine, može biti onaj prelomni trenutak koji čoveka obogaćuje bitno novim svojstvom pretvarajući ga i u *kontemplativno biće*. U psihičkom smislu, prvi susret sa znanjem o svojoj samosvesti može imati za čoveka značaj "big beng". Od tog momenta, čovek se definitivno odvaja od najviših sisara, jer više nije *samo* reaktivno biće. Trebalo bi još razmisliti, ali nije nemoguće da se tim putem, kao jednom od sastavaka procesa, otvorio i proces *simbolizacije* koji je stvorio svet kulture kakav mi danas poznajemo. Za formiranje ove vrste sazajnog doživljaja potrebna je, izgleda, dovoljna jačina i trajanje primarne samosvesti.

Pojava *znanja* (uvida - saznanja) o stanju svoje samosvesti, ili drugačije: "samosvesti o samosvesti", ili još drugačije: svesnosti o samosvesti, ili - *one samosvesti koja uviđa i samu sebe*, pojačava se introspektivnim usmeravanjem pažnje na mentalne sadržaje koji su pretežno kontemplativnog, a ne reaktivnog porekla.

"Samosvest o samosvesti" ima jednu važnu komponentu. To je sazajno obasjanje, da se to što se kritički uzvisilo u nama nije podiglo protiv nas, nije se otcepilo od našeg identita, već je *proširilo značenje, značaj i vrednost* ličnosti. "Samosvest o samosvesti" sadrži jasnu poruku - o prolaznom oslobađanju od sputanosti telesnim, ali su identitet i integritet ličnosti, kao esencijalni sastojci njene samosvesti, u potpunosti sačuvani.

Kroz sagledavanje sebe, uz stav udaljenosti, stiče se neophodan uslov za *objektivno* sagledavanje sebe ili bilo čega. Tada se intimno oseti ukus osporene narcisoidnosti. Stav podrazumeva samoosporavanje, odnosno kritiku. Traži se provera svojih stavova, traže se greške i nesavršenosti u njima, ali ne - radi zataškavanja istih. I bez fenomena alijenacije. Zato bi samosvest *koju prati svesnost o ovom stanju* mogla biti važan deo zametka kritičkog promišljanja, nascentni model-osnova za *formiranje kritičkog mišljenja i smanjivanja narcizma* na stazi socijalizacije. To su dodatni razlozi da se ovaj oblik samosvesti nazove višim. Jer je čovek tada svestan ne samo sebe sa distance, kao sićušnog pojedinačnog elementa u sklopu beskrajnog opšteg, već istodobno kroz širom otvorena vrata saznanja o ovom svom stanju samosvesti počinje da

sluti, a kasnije i da *zna* i sve druge kvalitete koji idu uz njega, kao što su: transcendentalnost, kritičnost, objektivnost, i očovečenost.

LITERATURA

- [1] Cousin in C.Spearman, *Psychology down the Ages* (Macmillan, London 1937) Ch. 1. 4.
- [2] V.Desimirović, Svest, u V.Desimirović, *Savremena medicinska psihologija* (Nauka, Beograd 1994), Gl. 10.
- [3] G.Gallup, Selfrecognition in Primates, *Am. Psychol.* 32 (1977) pp. 329-338.
- [4] V.Desimirović, Biološke osnove stanja svesti, u D.Raković i Dj. Koruga, eds., *Svest: Naučni izazov 21. veka* (ECPD & Čigoja, Beograd, 1996).
- [5] K.Jaspers, Awareness of the self, in K.Jasper, *General Psychopathology* (The University of Chicago, Chicago, 1968), § 7.
- [6] D. Hubel, Visual cortex of the brain, *Sci. Amer.* 209 (1963), pp. 54-62.
- [7] D. Hubel and T. Wiesel, Receptive fields and functional architecture in two nonstriate visual areas (18 and 19) of the cat, *J. Neurophysiol.* 28 (1965), pp. 229-289.
- [8] D.Hubel and T.Wiesel, Stereoscopic vision in macaque monkey, *Nature* 225 (1970), pp. 41-42.
- [9] F.Crick, The visual cortex of primates, in F.Crick, *The Astonishing Hypothesis* (Charles Scribners Sons, New York, 1994), Ch.11.
- [10] Z.Elazar and W.Adey, EEG correlates of learning in subcortical and cortical structures, *EEG and Clininic. Neurophysiol.* 23 (1967), pp. 306-319.
- [11] P.Parmeggiani, Of the functional significance of the hippocampal theta rhythm, *Progress in Brain Research* 27 (1967), pp. 413-431.
- [12] Y.Yamaguchi, N.Yoshii, K.Miyamoto, and N.Itoigawa, A study of the invasive hippocampal theta waves to the cortex, *Progress in Brain Research* 27 (1967), pp. 281-292.
- [13] J.Green and A.Arduini, Hippocampal electrical activity in arousal, *J. Neurophysiol.* 23 (1954), pp. 403-420.
- [14] C. Euler and J. Green, Excitation inhibition and rythmical activity in hippocampal pyramidal cells in rabbit, *Acta Scand. Physiolog.* 48 (1960), pp. 110-125.
- [15] Z.Elazar and W.Adey, EEG correlates of learning in subcortical and cortical structures, *EEG and Clin. Neurophysiol.* 23 (1967), pp. 306-319.
- [16] H.Sherk, The claustrum and the cerebral cortex, in E.Jones and A.Peters, eds., *Cerebral Cortex: Sensory Motor Areas and Aspects of Cortical Connectivity* (Plenum press, New York, 1986), Ch. 6.

- [17] F.Crick, Oscillations and processing units, in F. Crick, *The Astonishing Hypothesis* (Charles Scribners Sons, New York, 1994), Ch. 17.